

שמתה פרידמן

הסדר היחסים בין דתיים וחילוניים*

אני רואה את הוויכוח בנושא שלפנינו, כדומה, במידה מסוימת, לוויכוח שניהל ירמיהו עם תושבי מצרים ושמזכר בפרק מ"ד בספר ירמיהו. זה היה ויכוח היסטוריוסופי: מה הסיבה ומה המסובב. האם משום שקיטרו למלכת השמים, באו עליהם כל הרעות, או, כפי שטענו הם, היפוכו של דבר, מאז חדלו לקטר למלכת השמים, באו הרעות. הוויכוח נשאר פתוח. התשובה עליו היא נבואית במהותה, אבל אינה תשובה של אנאליזה, של ניתוח היסטורי, של מסקנות המתבקשות מכוח ההגיון.

הוויכוח שלנו, דומה, במידה מסוימת, לוויכוח ההוא, שכן כמוהו, הוא מנסה ללמוד מן החסרונות ומן הסכנות הגילויים אל הקיים, ורוצה להגיע לידי הצעת אלטרנטיבה מכוח מה שלמדנו מן העבר. אני חושש שאין אפשרות להגיע לאלטרנטיבה במובן זה. הווי אומר: אין להציע אלטרנטיבה שתספק אותנו.

האם צדקנו בדרך שהלכנו בה עד כה, או לא? התשובה על כך היא: בחלק מהדברים צדקנו, בחלקם לא צדקנו. במונחים של הישגים וכשלונות, אפשר לתת תשובות. במונחים של סיכויים וסכנות — אין לי תשובה. גם אם יש תשובות, הן אינן מספקות, לא בהיקפן, לא במשקלן ולא בהשפעתן לעתיד.

*

באחרונה חלה הידרדרות ביחסים בין הציבור הדתי לבין הציבור החילוני. חלה הידרדרות רצינית ביחסים בין מוסדות השיפוט החילוני לבין מוסדות השיפוט הדתי. אפשר לציין תהליך של נגיסה מן ה"טריטוריה הדתית", אם לקרוא בשם זה לתחום שהסטאטוס-קוו רצה לשריין אותו.

* פתיחה לדין בימי עיון בקב' יבנה, אסרו-חג של פסח תשל"ג.

הברינו בכנסת רגילים לדבר תמיד על הארוזיה ההולכת ומעמיקה, הולכת ומתקצבת. זה נכון, אבל לא בכל השטחים. כשאתה בודק, למשל, מה קרה בתחום השיפוט בדיני האישות, הרי זה נכון, אבל כשאתה בודק, מה קרה לגבי חוק-השבות, אין זה נכון. ציינו כאן, שהכנסת סטרה על לחיו של בית המשפט העליון, כאשר לא היתה שבעת רצון מפסק הדין בענין שליט, והכניסה תיקון בחוק. איזה תיקון הכניסה? כאן אני מזדהה עם אלה אשר אומרים, שהתיקון הזה הוא יחיד במינו. אין דוגמה לכך, שההלכה הוכנסה כמו שהיא לתוך החוק החילוני. זוהי ההלכה שקובעת, שיהודי הוא מי שהינו בן לאם יהודיה, אשר "למי שנתגייר" — אינני כל כך בטוח, שקיימת סברה בין המשפטנים שיש גם בביטוי זה משמעות הלכתית, כי אין לשון גיור קיימת אלא בהקשרים משפטיים של ההלכה. ואולם חיי ציבור וחיי מדינה רחבים יותר, רבי גוונים יותר, ממה שמשתקף באספקלריה המשפטית.

המשפטנים — זו זכותם, אבל לא תמיד הם מודעים לכך שזאת גם המגבלה שלהם — רואים את הדברים ומנסחים אותם במסגרות ובקטגוריות חשיבתיות של המשפט. אבל מגבלתם היא בכך, שהחיים אינם מיתמצים בראיה המשפטית בלבד.

לדוגמה: לפני ימים ספורים נתקבל בכנסת תיקון מסוים לחוק הביטוח הלאומי. יש בו כמה סעיפים, שמטפלים בענין הזכות לגימלאות לאלמנה, אשר בגין היותה אשתו של הנפטר מגיע לה סכום מסוים. מה דינו של מי שהשאיר יותר מאלמנה אחת? לפי מה שנקבע בתיקון, הדין הוא שכל אחת מן האלמנות זכאית לאותה גימלה.

במהלך הדיון, עובר לידי ח"כ שמואל מיקוניס ממק"י. אני שואל אותו: "מיקוניס, מה אתה אומר לשני הסעיפים הללו?" והוא משיב: "אני אדבר נגדם". שאלתי: "למה תדבר נגדם, הרי זה תואם את ההשקפה שלך?" והוא אומר לי: "אני לא יכול לקבל זאת. כי פירוש הדבר, שהחוק מעמיד את הידועה-בציבור, מבחינת הזכויות, במצבה של האשה הנשואה. זה מנוגד לכל התפישה שיש לי על מוסד המשפחה. יש לקדם את זכויותיה של האשה החוקית, ואין שום טעם להקנות לידועה-בציבור אותן זכויות".

אמרתי בלבי: ימות המשיח. יעלה עוד מעט מיקוניס וידבר נגד הסעיפים וינמק את מה שאמר לי. אך לא מינית ולא מקצתיה. שתי דקות לאחר מכן, אני שומע מפיו נימוק כדלהלן: הסעיפים בקשר לגימלאות, מפלים את הגבר לרעה. כי מה נעשה אם יש יותר מאלמן אחד לאשה שנפטרה? כיצד החוק יענה או? הרי זה סימן שהחוק מפלה, והוא מנוגד לחוק שיווי-הזכויות:

הסדר היחסים בין דתיים וחילוניים

אף-על-פי שחוק שיווי הזכויות מדבר על שיווי זכויות לנשים, אבל הוא הרי אינו שולל את שיווי הזכויות של הגבר. בכך נימק את התנגדותו בפועל, ובניגוד לצפוי על-פי דברי עצמו.

בשבילי היתה זאת דוגמה לסבך נפשי מסוים. לדעתי, הגימוק האמיתי של מיקונים הוא זה שביטא באוזני לפני גאומו. אבל ברגע שהוא מדבר מעל הבמה כנציג מק"י אין זה נאה להעלות את הגימוק האמור, ועל כן הבליט גימוק אחר לגמרי.

הבאתי את הסיפור הזה, שהוא קצת משעשע, משום שהוא נותן לנו דוגמה על טיב הדילמה שבה חיים לא רק יהודים דתיים במדינה, אלא גם יהודים חילוניים. זאת היא דילמה אמיתית. אבל לצערי, זה הצד השלילי של השעשוע. אין תחושת הדילמה מספקת, כדי להביא אותם להתקרבות לעמדותינו ולתביעותינו.

לנו יש השערות בקשר להתפתחות הצפויה של היחסים בין הציבורים השונים, במישור המשפטי ובמישור החברתי. אל ישלה את עצמו איש, שיש לו בהקשר זה יותר מהשערות, בחלקן סבירות יותר ובחלקן פחות סבירות. אך ההשערות הללו חשובות לנו, לשם חשבון הנפש. הן חשובות, כדי למנוע את הגאווה הטבעית הנלווית אל הישגים פוליטיים, וכדי לטפח ענווה בשל מה שלא הושג. זה חשוב גם לחיי המפלגות, וגם לחיים הפוליטיים בכלל.

*

ברוח ההשערות הללו נאמרו כבר דברים לשלילה, ועתה אומר כמה דברים גם לחיוב לגבי אותו עבר, שהוא כל כך משופע בבעיות. מה זה סטאטוס-קוו? סטאטוס-קוו הוא לפי ההגדרה, דבר שעומד — בלעז: סטאטוס — וקוו אנטה. היינו מצב שהיה קיים לפני ההסכם וכך יישאר גם אחריו. אבל לפנינו תרתי דסתר: אין כל אפשרות שבחיי ציבור, בחיי מדינה, בחיי חברה, יהיה מצב כלשהו, בתאריך מסוים, בדיוק כפי שהיה בתאריך קודם לו. החיים, מטבעם, זורמים. הם מופעלים על-ידי כוחות דינאמיים ומלאי מאבקים. אמנם אפשר לצלם מה היה המצב אתמול, אבל הצילום הזה יראה רק מה שהיה אז, ולא מה המצב היום או מה יהיה מחר. לכן הדיבור על סטאטוס-קוו, מכניס אותנו מיד לתוך "מיטת-סדום".

מי שמדבר על סטאטוס-קוו, בעצם אינו מתכוון אליו, משום שאינו מתכוון שיהיה היום בדיוק מה שהיה אתמול. ואם הוא מתכוון לכך, הריהו פועל בניגוד לכוונותיו.

לדוגמה: בשם הסטאטוס-קוו, אפשר היה לטעון שאסור להפעיל את

שמחת פרידמן

הטלוויזיה בשבת, מכיוון שהשבת נשארה אותה שבת. אולם מבחינת הטל-וויזיה, הרי היא לא היתה קיימת בזמן שנחתם ההסכם על הסטאטוס-קוו, ולפיכך אפשר לומר, שהיא אינה נכללת בו. ואכן, טענה זאת נטענה.

הסטאטוס-קוו איננו, איפוא, מכשיר שאתה יכול להשיג באמצעותו את הפתרון לחידושים. אינך יכול להשיג אותו באורח חד-משמעי, בטיעון שאין עליו ייכוח. עם זאת, אני מקבל את הנוסחה שאין קדושה בסטאטוס-קוו. לפני כמה חודשים, זרק משה דיין נוסחה כזאת לחלל הפוליטי. אבל בכך שאמך שאין קדושה בסטאטוס-קוו, עדיין לא אמר מאומה.

וכשנא הבר-פלוגתא שלו ואמר: "זרקת כפפה, אני מרים אותה! באמת, הבה נשנה אותה!" — גם הוא לא הסביר במה הוא מדבר. כי השאלה אינה אם לשנות את הסטאטוס-קוו, אלא לקרוא מה לשנות אותו. לענין זה, לא אמרו מאומה, מפני שבמצב הנתון, אלה הן שתי סיסמאות ולא יותר. שתיהן זקוקות לתוכן, שהוא הקובע.

אם אנו מקבלים את ההנחה שיש לשנות את הסטאטוס-קוו, לא עשינו מאומה, כל עוד לא אמרנו מה צריך לבוא במקומו. אם יאמר מי שמקבל את ההנחה הזאת, שיש להשתחרר מכל מה שחייב אותנו בעבר — לא מחכמה דיבר! אין בחיים הציבוריים שום פתרון שאיננו לוקח בחשבון מה שהיה בעבר.

דוגמה להפעלת הסטאטוס-קוו בזמן האחרון שלא כמונח שבקדושה, אלא כמונח לפתרון-כיניים לבעיות של יחסי הכלכלה, נמצא בתשובת מדינות אירופה, המאוגדות בגוש הכלכלי הגדול, לישראל: בשנת 1973 נשאר את הסטאטוס-קוו, בשנת 1974 נדבר מחדש. ובכן, הסטאטוס-קוו איננו מושג בזוי ומאוס, אלא מקובל בחיי מדינות.

קדושה אין בסטאטוס-קוו, אך גם טומאה אין בו. פועלות בענין זה אמוציות של בני אדם, שהוכנסו לכלים לא נכונים. משתמשים באיזו הרגשה של מיעוט, על-מנת לסבר למישהו את האוזן. וכאשר מוסיפים לסטאטוס-קוו את המלה "ואדיס", אז ככלל חושבים שיצרו יצירה חדשה ביותר. הבה נפרק את השעטנו המשונה ויתברר לנו: "קוו-ואדיס-דומינה" — שייך לרומי העתיקה; "סטאטוס קוו" — הוא מכשיר מצוי לשימוש יומיומי ביחסי מדינות, ביחסי מפלגות וביחסי עבודה בכל התחומים, ואין בכך כל פגם.

מבחנו של הסדר שמבוסס על סטאטוס-קוו, הוא רק אחד: מה הוא נותן ומה הוא נוטל, מה הוא יוצר ומה הוא מונע. כאמור, אינני יכול להביא הצעה מגובשת לשינוי. בזה שאומר שאני רוצה

הסדר היחסים בין דתיים והילוניים

מעתה, במקום ההסכם הקיים, להגיע לידי קונקורדאט — לא הצעתי יותר ממונח חדש. עכשיו צריך למלא אותו תוכן, להראות דרכים, לציין כלים ואמצעים אירגוניים וליצור כוחות אשר יבצעו את הפעולה הדרושה למילוי תוכן חדש.

אני סבור, שגם אם אין הצעה מלאה, מגובשת ומשכנעת, יש ערך לכל תיקון שניתן להצביע עליו. אם זה יותר מתיקון אחד — הערך גדול יותר.

*

לפני השאלה מהו ההסכם החדש האפשרי, עלינו לשאול את עצמנו, מה איננו רוצים שיקרה? על שאלה זו הייתי עונה: אינני רוצה שיבוא פירוד, לצורותיו השונות, בתוך האומה ובתחושת אחדותה. כל פתרון שייצור סיכון של פירוד, אני אהסס לקבלו. שאלות כגון: כיצד ניתן לתאר צבא אחד ויחסים של "יחד", הן שאלות חמורות ורציניות מאד. אין אדם יודע להעריך נכונה מה שהיה לו, עד שהוא מאבד אותו. גם אנהנו איננו יודעים כל כך מה הערכים שבידינו היום, במצב המסובך והקשה, שאינו משביע רצון, עד שחלילה נאבד אותם.

אני רוצה להציג כאן אפשרות אחת. היא נראית לי בלתי-נמנעת, אם נגיע להסדר חדש, אשר יהיה מבוסס על יציאה מן המצב הנוכחי ועל יצירת מצב של שותפות עם שותפים שונים.

אם נוותר על מוסדות דתיים ממלכתיים, או ניתן בכך גושפנקה לשני מיני יהודים: כאלה שמקבלים על עצמם את הסמכות של המוסדות הללו, וכאלה שמלכתחילה, ועקרונת, משוחררים מהם. נניח שבעבור דור אחד, שבו התחנכה שכבה שלימה של נערים ונערות על ההכרה ש"אנחנו" ו"הם" — תהום מפרידה בינינו, הם נפגשים בשעת חירום וצרכים להגן על אותו יעד. האם מובן מאליו שאותו גילוי של מסירות-נפש איש לרעהו וערבות הדדית, שאנחנו לוקחים אותו היום כדבר נתון, יפעל גם אז כפי שהוא פועל היום? איש אינו יכול להוכיח שאכן זה יהיה כך.

לי תחושת הערבות ההדדית יקרה עד כדי כך, שאינני מוכן בגלל אי-הנוחות העמוקה שאני חש לגבי המצב הקיים, לסכן אותה. יתר-על-כן, אם אגש לנושא הזה מבחינה קונצפטואלית, הרי זה בכלל אינו נושא שאני יכול לשחק בו שחמט — להזיז כלים משדה לשדה, חילל פה חילל שם, סוס פה וסוס שם. אינני רואה את עצמי מוסמך ליצור מצב חדש, מכיון שמבחינה קונצפטואלית, מתן-תורה הוא אפשרי — ואני משתמש כמובן בפאראפרזה מסיימת — רק כאשר מתקיים קודם לכן "ויחן שם ישראל".

כלומר, מבחינת התפיסה הדתית שלי, אינני רואה את זה כנושא הגותן לשינויים ולחילופים. לכן, מלכתחילה אינני כל כך חופשי בניסוי הזה. לאנשי מדעי הטבע טוב, שכן הם יכולים לערוך ניסויים ולחזור עליהם. הם יכולים אפילו להחזיר את התהליכים, במידה רבה, כי יש בידם בכל רגע אפשרות להפוך את סדר הפעולות. בענייני חברה זה אינו כך. אין אתה עושה היום ניסוי ואומר, שאם תוצאותיו לא יצדיקו את עצמן תחזור למה שהיה לפניו. זהו הסיכון האיום שבסיסמאות. הן אינן מזהירות מפני הסכנה, שבכוחן להביא לשינויי מהלכים ולמצבים חדשים, בלי שתהיה אפשרות לחזור מהם או לתקן את המעוות. משום כך אני מתייחס לסיסמאות בכל החשש המגיע להן.

★

אינני מייחס למדינה משקל ומשמעות דתיים, אשר יהודים שלמים ויראים, טובים ממני, מייחסים לה. איני מייחס לה גם את המשמעות הדמונית, כפי שעושים יהודים אחרים יראים ושלמים ממני. לא זה ולא זה. אני רואה במדינת ישראל שבאה עלינו בהפתעה, בלי שהיינו מוכנים לה, אתגר הקורא לנו: "hic Rhodos hic salta" ("כאן רודוס, קפוץ כאן!") כלומר: אדרבה, הראה כוחך מיד!). הוויי אומר: קיבלתם מדינה, עכשיו הוכיחו שאתם יכולים להיות יהודים יראי-שמים, מקיימי מצוות במדינה הנזאת. לא מפני שזה ספורט, אלא שזאת הזדמנות שלא היתה דומה לה במשך הרבה מאות בשנים. הזמנה זאת אומרת לנו: הנה, יש לכם כעת אפשרות לקיים תורה ומצוות הרבה יותר בשטח, הרבה יותר בעומק, ממה שיכולתם לעשות עד כה. עתה הוכיחו את עצמכם כיהודים שלמים יותר.

מצער אותי, אמנם, שאינני יכול לפתוח ספר הלכה ולמצוא תשובות לשאלות שיש לי, אבל, עם כל הצער, אין זה פוטר אותי מלחפש את התשובות. מי שירצה לתת את התשובה מתוך הלכות מלכים ומלחמותיהם, לדעתי, אינו משקף את הלכות המלכים ולא את הצרכים שעליהם צריך לענות. ומי שחושב שעקרונות אין כל אפשרות למצוא תשובה — טועה לא פחות. אלה הן השערות וקונצפציות, שמסיבה זו או אחרת נראות לאנשים, אבל לא יותר מזה.

אני חושב שנקראנו להגשים תורה ומצוות כאן, ועלינו לעשות את המאמצים והאפשריים. יותר מהאפשרי — איש לא יתבע מאיתנו. כולנו מכירים את הנוסח: לא ישאלו את זושא: "מדוע לא היית משה רבנו?" ישאלו אותו: "מדוע לא היית זושא?" לא ישאלו אותנו, לאחר 120 שנה: "מדוע לא

הסדר היחסיים בין דתיים וחילוניים

פתרתם את בעיות המדינה כפי שרבי עקיבא היה פותרן? אך ישאלו אותנו: "מדוע לא פתרתם את הבעיות באופן שאתם יכולתם לפתור אותן?"

אני יודע שבנוסחאות כאלה טמונות סכנות, מכיון שאפשר למצוא בהן, ובייחוד בימינו כשהבילוש מפותח מאד, מעין קריאה: הבה נלך בכיוון של התפתחות, של שינויים בהלכה ושל רפורמות. היום כבר אין מאשימים בשמרנות. היום מאשימים מיד ברפורמיות. אני יודע שאני מסתכן, אך אני חושב שהסיכון כדאי.

לזאת יתבעו אותנו, ואנחנו ניתן דין וחשבון על מה שעשינו ובייחוד על מה שלא עשינו, אם יוכלנו לעשות אותו. כל אחד מאיתנו חייב לתרום למציאת התשובה.

ידועה חשובתו המשעשעת של הרשלי מאוסטרופולי. כשאדם בא לעולם האמת, שואלים אותו שלוש שאלות: עסקת בתורה? נשאת ונתת באמונה? עסקת בפריה ורבייה? על שלוש השאלות הוא חייב להשיב. תשובה תשובה על שאלתה. הרשלי מאוסטרופולי אמר: לא, הפשט אינו כך. כאשר המלאך ישאל אותי: עסקת בתורה? נשאת ונתת באמונה? — אז אני אשאל אותו: עסקת בפריה ורבייה? האם אתה יודע מה זה לקיים אשה וילדים? מה אתה בא אלי בשאלות, אם במצבי עסקתי בתורה וניהלתי מו"מ באמונה?

יתכן שאנחנו נזדקק לתשובה כזאת, כאשר ישאלו אותנו, מדוע לא עשינו למען מדינת התורה. אז אנחנו נאמר: מדוע זימתם לנו סיטואציות כאלה? מדוע לא נתת לנו את המנהיגות הרוחנית אשר יכולנו ללכת אחריה, ואשר היתה מוכנה להדריך אותנו? זאת קריאת-תגר, אבל אינני חושב שהוויכוח ייעלם אחר-כך. אני סבור, שנמשיך להתווכח, אבל על-כל-פנים, בתנאים של היום לא נאמר: אם אחרים לא עשו, גם אנחנו איננו חייבים לעשות.

אולי מותר לזנוח משהו. לא כל מה שקיבלנו, הוא בגדר מורשה. ירושה — אני מסכים, אבל הרמב"ן מבחין בין ירושה שאתה מקבל, לבין מורשה שאתה מעביר. אם כן, לא כל מורשה היא ירושה. אם קבלנו את הסיסמאות של מדינת התורה ושל השלטת התורה, כסיסמאות שמשמעותן: זאת היא מדינת התורה, והשלטת התורה פירושה, שמכאן ואילך לא יהיה יהודי בישראל, כמו בימי חזקיהו המלך, שלא יהיה בקי בטומאה ובטהרה — את זאת לא נקבל.

אגב, אינני מקבל את הקונצפציה האומרת: אני בעצם בעד כפיה (כפיות מצוות), אבל אני נסוג מזה, מכיון שאין לכך סיכוי. אינני מקבל את הגישה

הזאת, ואני חושב שיש לי הוכחות מעטות, אבל די משמעותיות, שלא כזאת היא תפיסת חז"ל, ואף תפיסת גדולי הראשונים וגדולי האחרונים. הם מדריי-כים אותי כאשר לתפיסת היהדות, ולאורם אני מגבש לי את השקפת עולמי. באחת מהערותיו של החזון-איש לנושא של "מורידין ואין מעלין", הוא אומר, שבימינו השתנה המצב ואין מורידין, מפני שיש בכך לא קידוש-השם, אלא חילול השם. ולכן, אינני יכול להזדהות עם מי שאמר, שאילו היתה בכך תועלת, היה כופה. לא, אינני מוכן לכפות. אינני מוכן לכפות מבחינה דתית, מכיון שהכפיה כוונתה תיקונו של עולם, אך למעשה הינה הרס העולם. לכן איני יכול להזדהות עם אלה הטוענים: "ההשקפה הליברלית, שרוצה לתת לכל אחד את האפשרות להגשים את מאווי ואת מטרותיו, מקובלת עלי. אבל אני כשלעצמי, הייתי מוכן לכפות". אני אינני מוכן לכפות, כי אין לי כל רשות לכפות, כאשר המצב הוא כפי שהינו.

דומני, ששיטתנו יותר מכובדת. זו אינה השיטה השניונית, הדואליסטית, שיש בה משום דמוניזציה של האדם הדתי. אך האם זאת עמדה שאדם יכול להזדהות איתה הודהות נפשית עמוקה? זוהי שאלה חמורה מאד. לכן גם אינני מקבל עמדה זו. יותר משעלינו לעסוק בהשלטת החורה על אחרים, ענייננו ביצירת אפשרויות שהתורה תמצא קרקע פורייה. אפשרויות אלה, אין אתה רשאי להזניח בטענה: מה לנו כל העבודה הזאת של מה שקרוי "חקיקה דתית"? כשיש לך מסגרות, ביחוד בתחומי הפסיכולוגיה הציבורית ובתחומי החינוך, יש לך סיכוי להצליח. במה ערכן של המסגרות החוקיות? ערכן הוא אופציונאלי ולא מטריאלי. מבחינה זאת, יש צורך להמשיך במאמץ צים לטפח את החקיקה, מכיון שהיא יוצרת כלים ואפשרויות לסטאטוס מחודש.

*

אנחנו כבולים בתוך מהלך העניינים, ונחפזים להסיק מסקנות לגבי העתיד. עד לפני שנה-שנתיים היה ברור, שתהליך המתירנות ילך ויגבר, עד שיגיע למצב ה"אידיאלי" של ימי פילון האלכסנדרוני, כאשר "וודסטוק" היה אירוע שחזר מספר פעמים בשנה, לרגל חגים אליילים ואחרים. אולם אנחנו עדים לכך, שהחלו לתהות על מעשיהם באנגליה, חלוצת המתירנות המשפטית, ובשוודיה, חלוצת המתירנות הפרטית, ומדינות מודרניות כלל לא התביישו לאסור את הקרנת הסרט של בראנדו "הטנגו האחרון בפאריס". זה מוכיח רק, שלא כל התהליכים הם חד-כיווניים, ללא כל סיכוי להתאוששות ולשינוי.

הסדר היחסים בין רתים וחילוניים

בזמן האחרון נעשים מאמצים פארלמנטאריים ניכרים באנגליה להתזר את הגלגל לאחור. לא כל כך קל לעשות זאת, אך טוב שיהודים שלנו, שמתלהבים כל כך מן הפרוגרס יידעו, שהיום עושים שם מאמצים לעצירת התהליך, אם בשל חוסר המשמעות שאליו הגיעו, אם בגלל השיעמום ואם מחמת הסכנות הממשיות. לחברה, לקיומה ולליכודה.

אם כן, אל לנו לזלזל: ביצירת האפשרויות, שכן יש לנו כלל, שכל מה שהיה מודרני בשנת 1965 בארצות הברית, הוא מודרני בשנת 1970 במדינת-ישראל. אולי מה שיהיה מודרני באנגליה בשנת 1975, יהיה מודרני במדינת-ישראל ב-1980. ואם כך, איפה נעמוד, אם בינתיים נשליך מאחרי גוונו את הכלים, הלא משוכללים, המכבידים של ההסדרים הקיימים? איפה נעמוד אז? אל מי עוד נדבר? זהו ההיסוס שאני רוצה להדגישו, כאשר אנחנו חושבים על אלטרנטיבות לסטאטוס-קוו.

יש, ללא ספק, להקצות יותר מחשבה ויותר אמצעים כספיים, ולא רק כאלה, למאבק הרוחני. אין לנו מספיק אנשים למאבק הרוחני, כי לשם כך אתה צריך להאבק עם יריביך על הכספים שלהם. אך שיא ההשכלה ושיא היכולת הרוחנית שלנו, נמצאים, לצערי, אי-שם בין הישיבה התיכונית לבין הישיבה הגבוהה. נראה, שזאת אינה הפלאטפורמה המספקת, כדי לעמוד בוויכוח עם אחרים. על זה צריך לעבוד וכאן צריך לחול שינוי.

*

צריך לחולל שינוי נוסף. אני רוצה לומר לאנשי החקיקה, שאינני משוכנע כל-כך, שדרכם היא היחידה המועילה. אני מסכים איתם, שצריך למצוא דרך לשכנע את תופשי התורה שימלאו את התפקיד השני שהציג הרב קוק ז"ל בימי ייסוד הרבנות הראשית. הוא אמר: שני כלים יש לנו — פרשנות ותקנות. כאשר הרבנות תתחיל שוב ללכת בדרך של תקנות, היא תימצא במסלול הילכתי מובהק, שאין עליו עוררין, משום שכך נהגו גדולי ישראל תמיד, במלוא הלגיטימיות. היא תמצא בדרך זאת מסלולים נוספים לפתרונות של בעיות ימינו.

בקשר לכך אצביע על דוגמה אחת. לפני 80 שנה ניסו בפעם הראשונה לפתור את בעית העגונות — עגונות המלחמה ועגונות הבריחה לארצות הברית. ניסו לעשות זאת על-ידי "קידושין על תנאי". בראשית המאה כבר היו בעיות של עגונות, ונחוספו עליהן כהנה וכהנה. אחרי מלחמת רוסיה — יפאן ואחרי מלחמת העולם הראשונה, ניסו פוסקים ללכת בדרך הנ"ל, אך חכמי ישראל דאו דחו את הנסיון הזה ואמרו, שאין זה פתרון שבא בחשבון.

לפני שנים מעטות, העלה הרב אליעזר ברקוביץ משיקאגו, את הנושא הזה מחדש בספר. הוא קיבל אז את ההמלצה של הרב הגאון ד"ר וינברג ז"ל. זה כותב בהקדמה לספרו של הרב ברקוביץ, שהגיעה העת לבדוק מחדש את הנושא, ויכול מאד להיות, ש"הקידושין על תנאי" הם דרך שצריך לבחון אותה מחדש. יכול להיות שאין לנו היום אלטרנטיבות, וצריך להיות מוכנים לדרך של תקנות. בדרך זו — יש סיכוי, עם זאת, צריכים להיות מוכנים לפרובלמטיקה שתפתח, כפי שצריכים להיות מוכנים גם לפתרונות שהדרך הזאת עשויה להביא.

עלינו להשקיע מאמצים רוחניים בלתי-פוסקים בחיפושי דרך, כיצד לקרב את המוסמכים לפסיקת הלכה ואת אלה שיכולים לעזור בכך, אל בחינות מחודשות בדרך התקנות, ולתבוע זאת בהתמדה.

"עם התחדשות אתחלתא-דגאולתנו, כי פקד ה' את עמו ויפדם ברחמים מידי הנאצים הארורים אשר בקשו את נפשנו וירדפו אותנו בחימה ובקצף ויהרגו בודון חסידי עליון... עם התחדשות הערכין בישראל בחילוף עצמאות והשלכת שיעבוד המלכויות, התאזרו גדולי תלמידי החכמים שבארץ-ישראל להכין את ההלכות של "הילכתא למשיחא" ולעבד אותן ולקרבן להלכה ולמעשה.
... ואם אמנם מלך אסור ברהטים עבים, ועגנים עוברים על ארצנו וערפל מכסה פנינו... מאלה המסתפקים במשטר מדיני של "ככל הגויים" אשר סביבותינו... לא רחוקים הימים שגם המה... יחפשו דרך הקודש לבקש את ה'.

(הגרי"א תרל"פ זצ"ל, בהסכמה ל"משנת ראשונים", חלק א')